

ĐORĐE TOMIĆ

Extremismul de dreapta - o alternativă?!

Evoluții sociale ale spațiului ex-iugoslav în era postnaționalistă

Right extremism represents one of the biggest problems of democratic societies. The text especially deals with socio-political context on post Yugoslav territory considering the mentioned socio-political context one of the fundamental causes of expansion of the right extremism. Contemporary social and political changes on the territory of ex Yugoslavia justify the role change of the right extremism in the new circumstances.

Key words: right extremism, nationalism, society

Extremismul de dreapta reprezintă una din cele mai mari probleme ale societăților democratice. Deseori, în literatura de specialitate referitoare la extremismul de dreapta, sunt enumerate formele în care acesta se manifestă, sunt descrise consecințele lui, dar ceva mai rar sunt determinate cauzele apariției lui. Având în vedere că o contribuție mare în extinderea extremismului de dreapta o are însuși contextul socio-politic, în textul care urmează va fi vorba tocmai despre schimbările sociale și politice actuale în spațiul fostei Iugoslavii, respectiv despre felul în care aceste schimbări își exercită influența asupra rolului extremismului de dreapta în aceste societăți.

Discutând cu un prieten de la Zagreb despre schimbările de ordin social din Croația în ultimii câțiva ani, l-am întrebat ce părere are despre actualitatea problemei sociale în societatea croată. Răspunsul pe care l-am primit m-a pus pe gânduri: „Care problemă socială - ceea ce-i interesează pe tineri este când anume se va deschide la Zagreb ‚Zara‘ sau ‚Mango‘.” Acest singur gând ilustrează poate cel mai bine procesul transformării în ceea ce voi numi epoca „postnaționalistă” în spațiul fostei Iugoslavii.

După ce războaiele care au urmat destrămarea Iugoslaviei de-a lungul anilor nouăzeci ai veacului trecut conduseseră la un puternic reviriment al naționalismului în această parte a Europei, perioada de după anul 2000 se prezintă ca o perioadă a democratizării și treptatei neutralizări a tendințelor naționaliste. Naționalismul anilor nouăzeci, ca o consecință (și nu ca o cauză) a războaielor în spațiul fostei Iugoslavii, s-a menținut ca fenomen, în unele din statele nou apărute și după anul 2000, dar înrâurirea acestuia asupra politicii curente este în vizibilă scădere, în măsura în care considerăm că una din cauzele principale - poate chiar crucială - pentru mobilizarea naționalistă la începutul anilor nouăzeci a fost criza economică, respectiv problema socială din Iugoslavia, reiese că după aproape două decenii societățile se întorc de fapt la început, ce-i drept, în cu totul alte condiții. Ceea ce constituie azi problemele cele mai actuale în toate aceste societăți este sărăcia, șomajul, imposibilitatea deplasărilor libere, comercializarea învățământului, pe scurt: o serie întreagă de inegalități în cadrul societății. Accesul inechitabil la resurse, foarte slaba organizare socială a statului și insuficiența diferențierii ideatice sunt cauze importante ale majorității problemelor în aceste societăți, dar vom insista acum asupra acesteia din urmă.

Naționalismul ca ideologie dominantă în anii nouăzeci a reușit să impună, în politică dar și în societate, un fel de dihotomie ca viziune asupra lumii. Problema națională devine axul central al oricărei dezbateri politice și sociale iar actorii respectivi nu pot decât a se situa de-o parte sau de cealaltă. Pe baza poziției față de naționalism se hotăra cine este prieten și cine dușman; cine patriot și cine trădător; mai târziu, de pildă în Serbia, problema era: Kosovo sau Europa. Actorii politici și sociali au fost împărțiți în naționaliști și antinaționaliști. De unde provine, în Serbia, și diviziunea în două așa-zise Serbii: cea dintâi, naționalistă, care poartă războaie și cea de-a doua, care este progresistă, antinaționalistă și care promovează democratizarea societății. Deși foarte superficială și greșită, această divizare a îngreunat și după anul 2000 procesul diferențierii ideilor, adică evoluția și consolidarea pozițiilor politice care nu se vor orienta exclusiv în raport cu simbolurile (naționalismului), ci vor afirma și anumite abordări legate de societate în ansamblul ei și de problemele sociale. Din cauza persistenței așa-numitei probleme naționale ca problemă centrală a societății, toate celelalte probleme, și înainte de toate problema socială e(ra) imposibil de pus.

Dar să ne întoarcem la exemplul prietenului meu din Zagreb. Ceea ce se poate observa tot mai clar este că naționalismul ca discurs dominant își pierde treptat efectul. Pe când politica încearcă să depășească dihotomia menționată printr-un fel de ciudată sinteză (de tipul și Kosovo și Europa, și *Exit* și *Guča*), valul globalizării neoliberale acaparează treptat și societățile postiuoslave¹. În societățile care se confruntă cu legile pieței, și pe care statul slab socialmente pur și simplu nu reușește să le „îmblânzească”, are loc un alt gen de diferențiere: între cei „de succes” și cei care n-au reușit.

Cei „de succes” sunt, dacă-i exceptăm pe „oamenii de afaceri”, proveniți din criza anilor nouăzeci, oameni tineri în general, între 25 și 35 de ani, care au înlocuit simbolurile naționalismului - în chip de steaguri, steme, uniforme și discursuri incendiare - cu un fel de „habitus managerial”. Indiferent de ocupația concretă pe care o au, suprastructura sistemului patriarhal în care au crescut, și care defineau clar „rânduiala vieții” - *facultate* - *(oaste)* - *loc de muncă* - *nuntă* -, azi arată aproximativ așa: (1) într-un fel sau (oricare)altul terminarea facultății, (2) într-un fel sau (oricare)altul găsirea unui „bun loc de muncă” (de cele mai multe ori într-o bancă, societate privată, etc.) care să aducă un salariu de, să zicem, 600-700 euro, (3) ridicarea unui credit pentru noul automobil, (4) ridicarea unui credit pentru locuință, apoi întemeierea unei familii, în care rolurile tradiționale sun în bună parte aceleași ca la generațiile anterioare. Înseși această ordine poate că nici n-ar fi problematică, dacă modul în care se ajunge „de succes” și consecințele acestui „succes” n-ar arăta așa cum arată. În timp ce încă de pe băncile facultății formarea viitorilor oameni „de succes” se reduce, mai mult sau mai puțin, la trecerea „mecanică” a examenelor, la căutarea unui loc de muncă, la asocierea „mecanică” cu „oamenii potriviți”, iar scopul principal în acest demers este venitul net de 1000 euro pe lună, conștiința și interesul social al acestor oameni se reduce într-adevăr la problema: Când se va deschide „Zara” la Niš, Tuzla, Split, Ohrid,...? Noua pătură socială a celor „de succes”, în caz că manifestă interes pentru societate, se va orienta cel mai

---

¹ În legătură cu consolidarea neoliberalismului și simultana slăbire a statului social în Europa există o literatură incomensurabilă, încât fie și citarea unor studii generale ar depăși cadrele acestei lucrări. Totuși: sunt interesante contribuțiile lui Pierre Bourdieu despre *efectul autorității* „filosofiei neoliberale”. care, din anii optzeci ai veacului 20., și îndeosebi după terminarea așa-numitului război rece, s-a impus treptat și în Europa occidentală drept unic „adevăr”. Vezi de ex. Bourdieu. Pierre (2004): Gesenfeuer. Konstanz: UVK. (édition discours, 37).

frecvent spre unul din partidele din establishment sau -având încredere în anume *autoritate morală a societății civile și a sectorului nonguvernamental* - sau spre vreuna din organizațiile nonguvernamentale. Noua pătură a celor „de succes” preia totodată integral „cultura” activismului social de tip neoliberal, încât orice activitate e denumită *management*. „Cu ce te ocupi?” - „Lucrez ca *project manager* într-o organizație.” *Managementul timpului* este una din capacitățile-cheie...” - este propoziția introductivă a multor *training-seminarii* la care este *educată* noua elită. Caricatura *yapi-culturii* postjugoslave merge până acolo încât copiilor, pe lângă banii de buzunar, li se dă și sfatul de băga de seamă la *managementul resurselor personale!* *Managementul în educație* duce în cele din urmă la *managementul pe piața muncii*, în care se găsește de lucru - bineînțeles - numai pentru *managerii bine antrenați*. Cea mai mare problemă nefiind atâtă acest vocabular emfatic, cât o serie întreagă de valori și de convingeri care se însușesc asemenea.

Ce-i drept, acest segment al societății renunță treptat la *lupta pentru națiune*, mai mult chiar, nu se mai ocupă aproape deloc de soarta *națiunii*, ba chiar, bună parte a membrilor acestui grup manifestă o puternică atitudine antinaționalistă. Singura problemă este aceea că lupta împotriva naționalismului este concepută în aceste cercuri exclusiv ca luptă împotriva colectivismului, ca unul din elementele doctrinei naționaliste, în timp ce problema cauzelor și a consecințelor naționalismului aproape că nici nu se pune.

Principalul mesaj al acestui activism de inspirație neoliberală este: „Naționalismul nu este bun, pentru că *ne (Iarăși* accepțiune colectivistă!) împiedică să devenim parte a Europei.” Critica acestui grup în direcția naționalismului se reduce în general reproșul că anumite grupuri sau indivizi (ab)uzează de povestea despre națiune pentru a accede (*nemeritat!!!*) la bani, putere șcl. Se critică primitivismul, chiar sălbăticia unor părți ale societății, al căror sprijin pentru anumiți actori politici naționaliști facilitează predominanța acestora în sistemul politic. Critica acestor grupuri - fie că e vorba de herțegovineni, bosnieci, sudiști, nordiști, ștrumpfi sau hobbiți, liliputani sau snorkieni - nu face decât să reproducă modelul rasist preluat din acea oală cu idei pe care tocmai încearcă s-o spargă. Diferența constă doar în aceea că accentul este pus pe așa-zisul *efect*, care trebuie, proverbial, să *renteze*. Așadar, nu li se mai pun în cărcă anumitor grupuri „păcate” istorice precum conștiința „greșită” a apartenenței naționale, sau confesiunea

„greșită”, critica este acum îndreptată către primitivismul, prostia, lenea, năravul belicos și a. „Ei sunt incuți” - este propoziția care, de la o (eventual) stare de fapt ia amploarea unei *vinovății* colective. Cauza inculturii este găsită în convingerea că „ei” *nu vor să învețe*, să se schimbe etc. „Iar noi - pentru că, bineînțeles, știm mai bine ce este bine și ce nu - nu avem prilejul să ne punem în valoare capacitățile, pentru că nu sunt prețuite cunoștințele noastre.” La ideea de a formula în alt fel problema, adică de a găsi răspuns la întrebarea de ce lucrurile stau așa cum stau, nu ajunge nimeni dintre cei „de succes”. Posibilitatea ca în ce-i privește pe susținătorii naționalismului să nu fie vorba de prostie ci de, bunăoară, accesul limitat la educație, este complet exclusă. De unde, o atare critică devine insuficientă.

În măsura în care există ceva ce s-ar putea numi angajament social al grupului celor „de succes”, acesta este în primul rând legat de înlocuirea „elitelor”. În locul celor ce, cu ajutorul retoricii naționaliste au ajuns în poziția de „elită”, trebuie să vină cei care „merită” acest loc! De aceea este greu de așteptat ca acest segment al societății - așa-ziii experți de orientare tehnocrată - să ajungă îndeobște la ideea de a se ocupa e problema socială a acestor societăți.

Ce se întâmplă însă cu aceia care în „noua” societate nu au reușit? Ei există numai în umbra acestor societăți, aparținând totodată contextului politic dat. Iar contextul dat - să rezumăm -arată astfel:

Pe de-o parte, în timp ce actorii politici, care conduc noile state, tind să împace *stânga* și *dreapta*, de pildă antifascismul și fascismul, pe de altă parte, economia de piață, din sistem economic se transformă treptat în cadru ideologic. Extinderea înrâuririi sistemului economic asupra celorlalte subsisteme ale societății anulează progresiv diferențierea funcțională înăuntrul societății reprezentând astfel, desigur, o problemă. Cu alte cuvinte, principii precum maximalizarea profitului, reducerea cheltuielilor, deciziei raționale șcl., devin treptat valori centrale ale *societății*. Într-un astfel de context - care nu este ignorat nici de alte societăți, să ne amintim numai de lobi-ul aplicat anumitor întreprinderi, prin care treptat dar trainic este știrbită orânduirea democratică - politicul, respectiv actorii politici, sunt siliți, mai devreme sau mai târziu, să dea înapoi de la idealul statului social puternic și să lase la voia întâmplării rezolvarea *problemei sociale*, respectiv unor alți

actori politici: partidelor, grupurilor sau indivizilor care se cuprind în ceea ce se numește *extremism de dreapta*.

Și cu asta ajungem la *problema centrală* a acestei lucrări: De ce extremismul de dreapta în spațiul fostei Iugoslavii se poate interpreta într-un fel ceva mai diferit decât în alte societăți europene? Respectiv: De ce extremismul de dreapta în acest context are o altă funcție decât în vreuna din societățile din vestul Europei?

Având în vedere cele spuse anterior, se poate trage concluzia că în aceste societăți extremismul de dreapta reprezintă tot mai mult, din păcate, unica alternativă în raport cu actualul *mainstream*, pe care o promovează numita pătură „de succes” a societății.

Pentru așa-numiții *perdanți ai tranziției*, oameni care în procesul privatizării și al modificării structurilor economice au rămas fără lucru sau pentru cei care, păstrându-și vechea ocupație, abia reușesc s-o scoată la capăt, noua etică apolitică a „goanei după carieră” pare în bună măsură ceva abstract. În timp ce acești oameni „eșuați” au acceptat în anii nouăzeci să fie *națiunea*, în numele căreia se vor purta războaie, pentru care tocmai ei trebuiau să fie carne de tun, astăzi se pomenesc tot mai mult într-o societate în care pentru ei nicidecum nu mai este loc. Treptat ei devin de prisos², pentru că reprezintă o cheltuială, pe care economia nu vrea, iar statul nu poate să o suporte. Cu atât mai greu este pentru acest segment al societății să se dezică de idealurile și modelele naționaliste care le-au fost impuse în anii nouăzeci, așa încât căutarea unui loc al lor în societate, în cazul multora dintre acești oameni (deși nu al tuturor!) duce deseori spre extremismul de dreapta.

Totodată, acei actori politici care, în sistemul de-acum deja „vechia”, contau drept „patrioți”, se confruntă cu faptul că „noul” sistem îi împinge tot mai mult spre marginea societății, în sfârșit, unele grupuri fasciste se și autointitulează cu această denumire, iar asupra unora dintre acestea se abat, treptat, sancțiunile legii. Partidele care fac parte din această, oricum foarte diversă tabără, se confruntă cu problema propriei funcționalități: singura modalitate de care dispun aceste partide de a rămâne parte a sistemului politic este aceea de a-i reduce la tăcere pe cei mai „gălăgioși” membri ai grupului iar pozițiile

---

² Despre perdanții tranziției sau cei „de prisos” în Germania vezi: Bude, Heinz; Willisich, Andreas (red.) (2008): *Exklusion. Die Debatte über die „Überflüssigen*. Frankfurt am Main: Suhrkamp; Ramelsberger, Annette (2005): *Erkundungen in Ostdeutschland*. In: *Aus Politik und Zeitgeschichte*, nr. 42, pp.3 -8.

clar fasciste sau rasiste pe care aceștia le susțin să le atenueze, devenind astfel partide mai „moderate”. Acest proces de adaptare nu este specific numai pentru spațiul fostei Iugoslavii. Un fenomen asemănător poate fi urmărit și în societățile Europei occidentale³. Două lucruri, însă, constituie deosebiri esențiale: statul social este, mai mult sau mai puțin, puternic și, existența unui pluralism real, respectiv existența unei diversități de alternative politice.

Penuria de alternative politice, respectiv sistemul în care dreapta și extremismul de dreapta reprezintă unica alternativă rămasă nu sunt, însă, trăsături specifice exclusiv societăților postjugoslave. Cu această problemă se confruntă, mai mult sau mai puțin, toate societățile din estul Europei. Una din cauze, dacă oțitem asemănările în evoluția economică și politică de după anul 1989, este poziția „stângii” în aceste sisteme politice,

---

³ Despre evoluția mai recentă a extremismului de dreapta în Germania vezi: Bergmann, Werner (2005): Antisemitismus im Rechtsextremismus. In: Aus Politik und Zeitgeschichte, nr. 42, pp. 23-30; Bundesministerium des Innern (ed.) (2005): Feindbilder und Radikalisierungsprozesse. Elemente und Instrumente im politischen Extremismus. Berlin; Decker, Oliver; Brähler, Elmar (2005): Rechtsextreme Einstellungen in Deutschland. In: Aus Politik und Zeitgeschichte, nr. 42, pp. 8-17; Decker, Oliver; Brähler, Elmar (2008): Bewegung in der Mitte. Rechtsextreme Einstellungen in Deutschland 2008. Mit einem Vergleich von 2002 bis 2008 und der Bundesländer. Herausgegeben von Friedrich-Ebert-Stiftung. Forum Berlin. Berlin; Decker, Oliver; Rothe, Katharina; Weissmann, Marliese; Geißler, Norman; Brähler, Elmar (2008): Ein Blick in die Mitte. Zur Entstehung rechtsextremer und demokratischer Einstellungen. Unter Mitarbeit von Franziska Göpner und Kathleen Pöge. Berlin: Friedrich-Ebert-Stiftung; Grüne Akademie der Heinrich-Böll-Stiftung (ed.) (2005): Die neue rechte Herausforderung. Rechtsextremismus in Deutschland und Europa. Berlin (Schriften der Grünen Akademie der Heinrich-Böll-Stiftung, 5); Grüne Jugend (2005): Aktuelle Tendenzen in der Rechtsextremen-Szene. 2. Aufl. Herausgegeben von Grüne Jugend Bundesverband. Berlin; Klärner, Andreas; Kohlstruck, Michael (red.) (2006): Moderner Rechtsextremismus in Deutschland. Bonn: Bundeszentrale für politische Bildung; Pfahl-Traughber, Armin (2001): Rechtsextremismus in der Bundesrepublik. Orig.-Ausg., aktualisierte Aufl. München: Beck (Beck'sche Reihe C.br. Beck Wissen. 2112); Stöss, Richard (2005): Rechtsextremismus im Wandel. Berlin: Friedrich-Ebert-Stiftung; Wahl, Klaus (red.) (2001): Fremdenfeindlichkeit, Antisemitismus, Rechtsextremismus. Drei Studien zu Tatverdächtigen und Tätern. Berlin: Bundesministerium des Innern. Despre evoluția celui mai mare partid de dreapta din Germania vezi: Staud, Toralf (2006): Moderne Nazis. Die neuen Rechten und der Aufstieg der NPD. 2. Aufl. Köln: Kiepenheuer & Witsch (KiWi Paperback. 909); Jesse, Eckhard (2005): Das Auf und Ab der NPD. In: Aus Politik und Zeitgeschichte, nr. 42, pp. 31-38.

care datorită experienței dobândite de societățile așa-numitului real-socialism, respectiv comunism, au rămas până astăzi „contaminate” - și ca noțiune și ca idee. Respingerea, în Europa de est, a tot ce are oarecare legătură cu socialismul, a dus până la situația ca în aceste societăți să nu existe, în general, nici măcar partide social-democrate puternice. Totodată, în aceste societăți slăbește și influența „dreptei neadaptate”, care, tot mai des, apare în chip de extremism de dreapta - depărtându-se de sistemul parlamentar și ocupându-și locul pe stadioane și pe străzi⁴.

Dacă definim extremismul politic ca negativ în raport cu democrația - înțelegând ca sistem politic liberal-democratic, legat de statul constituțional, respectiv de drept - , iar extremismul de dreapta ca variantă anti-egalitară a extremismului politic⁵, ajungem în situația ca noțiunea de extremism (de dreapta) în societățile postjugoslave s-o putem defini cu greu. Pe când în societățile Europei occidentale partidele, grupurile sau indivizii aparținând extremismului de dreapta luptă împotriva ordinii democratice consolidate, în societățile postjugoslave procesul democratizării este încă în curs, iar extremismul de dreapta reprezintă, din păcate, o opțiune politică, iar actorii lui participă, mai mult sau mai puțin activ, la conceperea noii ordini politice. Din acest motiv, este greu de pus în legătură, în aceste societăți, extremismul de dreapta cu împotrivirea formală democrației. De aceea extremismul de dreapta este pus cel mai adesea în relație cu practica sub-culturală a unor grupuri, care este îndreptat înainte de toate împotriva grupurilor sau indivizilor care sunt „diferiți”. Implicite definirea extremismului de dreapta este pusă în legătură cu conținutul lui - rasism, antisemitism, homofobie etc. Nu trebuie, de asemenea, uitate acțiunile ale grupurilor extremiștilor de dreapta îndreptate împotriva așa-numitei stângi „neparlamentare”, adică a grupurilor care pot fi caracterizate ca mișcări sociale (de stânga), deși în societățile postjugoslave aceste mișcări există exclusiv constituite în grupuri mici, care nu au o înrâurire prea mare asupra sistemului politic, ceea ce, desigur, nu împiedică grupurile extremiste de dreapta să se răfuiască cu ele.

---

⁴ În privința extremismului de dreapta în Europa de est vezi contribuțiile din: Minkenberg, Michael; Sucker, Dagmar; Wenninger, Agnieszka (red.) (2006): Radikale und Fremdenfeindlichkeit in Deutschland und Polen. Nationale und europäische Perspektiven. Bonn: Informatinszentrum Sozialwissenschaften.

⁵ Vezi de ex. Pfahl-Traughber, Armin (2001) : Rechtsextremismus in der Bundesrepublik. Orig.-Ausg., 3., actualisierte Aufl. München: Beck (Beck'sche Reihe C. br. Beck Wissen, 2112).

În înțeles formal, extremismul de dreapta este totodată pus în legătură cu violența, și asta cel mai frecvent cu violența fizică, pe care statul - trebuie recunoscut - în ultimul timp o sancționează tot mai mult, în ciuda faptului că a ignorat (prea) mult timp existența, de ex. grupurilor (neo)naziste în aceste societăți. Problema, în spe, este că violența nu se limitează niciodată exclusiv la violența fizică, fiind greu de delimitat, bunăoară, unde anume încetează „discursul urii”, și unde începe violența ca atare.

Și, în timp ce extremismul de dreapta „stradal” se observă tot mai des, - ceea ce poate (dar nu trebuie) fi și un indicator al întăririi lui - partide de dreapta mai pot fi întâlnite în parlamentele statelor postiuugoslave. Cu toate că momentan influența lor reală este incomparabil mai mică decât la începutul anilor nouăzeci, însuși faptul că acestea nu sunt tratate ca actori ai extremismului de dreapta este îngrijorător. Totodată, aceste partide se adaptează treptat cu noua „atmosferă” politică și se întorc tot mai mult către problemele sociale, disimulându-și simultan (mai mult sau mai puțin) pozițiile extremiste. Astfel se formează o nouă constelație politică, în cadrul căreia extremismul de dreapta reprezintă unica alternativă unui „mainstream” amorf.

În orice caz, evoluția extremismului de dreapta în spațiul postiuugoslav va depinde în viitor atâta de actorii-cheie de pe scena politică, cât și de dinamica schimbărilor sociale, respectiv de disponibilitatea societății de a dezvolta o rezistență puternică și față de tendința de relativizare, și față de însuși extremismul de dreapta. Dezvoltarea unor alternative - și în sens ideal, dar și instituțional - va depinde, pe de altă parte, atâta de împrejurările economice, cât și de disponibilitatea societății de a se confrunța cu trecutul ei. Dacă și când se va ajunge la asta, rămâne de văzut.

Bibliografie:

1. Bergmann, Wernner (2005): Antisemitismus im Rechtsextremismus [Antisemitism și extremism de dreapta]. In: Aus Politik und Zeitgeschichte, nr. 42, pp.23-30.
2. Bourdieu, Pierre (2004): Gegenfeuer. Konstanz: UVK (edition discours, 37).
- Bude, Heinz; Illisch, Andreas (red.) (2008): Exklusion. Die Debatte über die „Überflüssigen“ Excluderea. Dezbateri despre „cei de prisos”. Frankfurt am Main: Suhrkamp.

3. Bundesministerium des Innern [Ministerul federal de Interne (al RF a Germaniei)] (ed.) (2005): Feindbilder und Radikalisierungsprozesse. Elemente und Instrumente im politischen Extremismus [Stereotipurile negative și procesele de radicalizare. Elemente și instrumente ale extremismului politic]. Berlin.
4. Decker, Oliver; Brähler, Elmar (2005): Rechtsextreme Einstellungen in Deutschland [Poziții extreme de dreapta în Germania], In: Aus Politik und Zeitgeschichte, nr. 42, pp. 8-17.
5. Decker, Oliver; Brähler, Elmar (2008): Bewegung in der Mitte. Rechtsextreme Einstellungen in Deutschland 2008. Mit einem Vergleich von 2002 bis 2008 und der Bundesländer [Mișcarea din centru. Pozițiile de extremă dreaptă în Germania 2008. Cu o comparație între anii 2002 și 2008. și între landuri], Herausgegeben von Friedrich-Ebert-Stiftung [Editat de fundația Friedrich Ebert]. Forum Berlin. Berlin.
6. Decker, Oliver; Rothe, Katharina; Weissmann, Marliese; Geißler, Norman; Brähler, Elmar (2008): Ein Blick in die Mitte. Zur Entstehung rechtsextremer und demokratischer Einstellungen [Privire în centru. Despre apariția pozițiilor de extremă dreaptă și a celor de centru]. Unter Mitarbeit von [în colaborare cu] Franziska Göpner und Kathleen Pöge. Berlin: Friedrich-Ebert-Stiftung.
7. Grüne Akademie der Heinrich-Böll-Stiftung [Academia verde a Fundației Heinrich Böll] (ed.) (2005): Die neue rechte Herausforderung. Rechtsextremismus in Deutschland und Europa [Noua provocare de dreapta. Extremismul de dreapta în Germania și Europa]. Berlin (Schriften der Grünen Akademie der Heinrich-Böll-Stiftung, 5).
8. Grüne Jugend [Tineretul verde] (2005): Aktuelle Tendenzen in der Rechtsextremen-Szene [Tendințe actuale pe scena extremistă a dreptei] 2.Aufl. Herausgegeben von Grüne Jugend Bundesverband [Editat de Consiliul Federal al Tineretului verde].Berlin.
9. Jesse, Eckhard (2005): Das Auf und Ab der NPD [Sus-jos al PNG-ului]. In: Aus Politik und Zeitgeschichte, nr. 42, pp.31-38.
10. Klärner Andreas; Kohlstruck, Michael (red.) (2006): Moderner Rechtsextremismus in Deutschland [Extremismul modern de dreapta în Germania]. Bonn: Bundeszentrale für politische Bildung.
11. Minkenber, Michael; Sucker, Dagmar; Wenninger, Agnieszka (red.) (2006): Radikale Rechte und Fremdenfeindlichkeit in Deutschland und Polen. Nationale und

europäische Perspektiven [Dreapta radicală și ostilitatea față de străini în Germania și Polonia. Perspective naționale și europene]. Bonn: Informationszentrum Sozialwiss.

12. Pfahl-Traughber, Armin (2001): Rechtsextremismus in der Bundesrepublik [Extremismul de dreapta în Republica Federală (a Germaniei)]. Orig.-Ausg., 3., aktualisierte Aufl. München: Beck (Beck'sche Reihe C. br. Beck Wissen, 2112).

13. Ramelsberger, Annette (2005): Erkundungen in Ostdeutschland [Cercetări în Germania de est]. In: Aus Politik und Zeitgeschichte, nr. 42, pp. 3-8.

14. Staud, Toralf (2006): Moderne Nazis. Die neuen Rechten und der Aufstieg der NPD [Naziștii moderni. Noua dreaptă și ascensiunea PNG]. 2. Aufl. Köln: Kiepenheuer & Witsch (KiWi Paperback, 909).

15. Stöss, Richard (2005): Rechtsextremismus im Wandel [Extremismul de dreapta în procesul schimbării]. Berlin: Friedrich-Ebert-Stiftung.

16. Wahl, Klaus (Hg.) (2001): Fremdenfeindlichkeit, Antisemitismus, Rechtsextremismus. Drei Studien zu Tatverdächtigen und Tätern [Ostilitatea față de străini, antisemitismul, extremismul de dreapta. Trei studii despre suspecți și făptași]. Berlin: Bundesministerium des Innern [Ministerul Federal de Interne (al RF a Germaniei)].